

מוזאונים בראי החברה והחינוך היסטוריה הגות ריאליה

קובץ מחקרים

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
בנושא 'מוזאונים בראי החברה והחינוך'

עורכות
סיגלית רוזמרין ואורה פיקל-צברי

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ז (2017)

עריכת הלשון

אריאל סמואל

חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

תמונות הכריכה

פעילות במועדון הבנים שהפעילו חברי אגודת הסטודנטים הדתיים 'יבנה'

ברובע היהודי בירושלים בשנות הארבעים של המאה ה־20.

התמונה באדיבות מוזאון חצר היישוב הישן.

צילם: יהושע מרקוביץ

מסת"ב: 7-16-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל': 02-6717744; פקס: 02-6738660

וא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	כאן, שם ובכל מקום – מוזאוני השואה הלאומיים בישראל ובארצות הברית והגלובליזציה של הזיכרון	אורית אנגלברג־ברעם
7	מאסון לניצחון – מהפך בהתייחסות חברי בארות יצחק למורשתם	נחום ברוכי
33	פיתוח מוזאון חינוכי אינטראקטיבי לקהילה היהודית בצ'ילה: היבטים אפיסטמולוגיים, פדגוגיים וטכנולוגיים	מרסלו דורפסמן וגבריאל הורנצ'ק
47	בתוך לבי מוזאון: מוזאון להיסטוריה ומורשת מרחב ללמידה מעמיקה	ענת חן
69	המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים – מרכז תרבות	משה עובדיה
95	מוזאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון	ישראל רוזנסון
105	לגעת – לדעת: סיור במוזאון מדע – רק חוויה או גם למידה?	דסי שטיינר ומרים מנדלוביץ
129	חינוך לאהבת המולדת והאדמה: הקמת המוזאונים לחקלאות ולטבע בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי	עודד שי
159	מוזאונים ואתרי הנצחה למפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים עד תש"ח	יוסי שפנייר
191	אסטרטגיית העכביש: חינוך וחזון במוזאונים	שלי שנהב־קלר
221		

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

אורית אנגלברג-ברעם	אוצרת עצמאית בתחומי ההיסטוריה והחברה של עם וארץ ישראל
ד"ר נחום ברוכי	חוקר תולדות הקיבוץ הדתי
ד"ר מרסלו דורפסמן	האוניברסיטה העברית
פרופ' גבריאל הורנצ'ק	האוניברסיטה העברית
ד"ר ענת חן	מכללת אמונה-אפרתה
ד"ר משה עובדיה	המכללה האקדמית עמק יזרעאל
מרים מנדלוביץ	מדריכת מדע וטכנולוגיה, משרד החינוך
פרופ' ישראל רוזנסון	מכללת אפרתה
דסי שטיינר	מכללת אפרתה
ד"ר עודד שי	אוניברסיטת אריאל מכללת בית ברל
ד"ר יוסי שפנייר	מכללת אפרתה
שלי שנהב-קלר	מכללת בית ברל

מוזאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון

ישראל רוזנסון

הנצחת דמויות בשמות רחובות ומוזאונים

דוגמה מובהקת להנצחת אישים פשוטה, טכנית באופייה, מתרחשת אגב שינוי רחובות (הנצחה טכנית ניתנת כמובן לניסוח מקצועי, ראו למשל ניסוחו של עזריהו).² לפי זה שם הרחוב אינו אלא קוד ברשת קואורדינטות הנצחה מסוימת, רשת טכנית, ולא אחת אין כלל התאמה בין השם ובין כל מהות של הרחוב.³ שלט הרחוב המציג אותו ברבים כולל מידע בסיסי ביותר על המונצח, ומעבר לכך בדרך כלל הרחוב לכשעצמו כמעט אינו גורר פעולת הסברה נוספת, משום שבהקשר הנדון הרחוב עצמו יכול להיות סתמי מאוד. יישא שם כזה או שם אחר, שם רחוב חשוב בעיקר להתמצאות. בהמולת החיים אנשים נוהגים לשאול עוברים ושבים: "היכן נמצא רחוב פלוני?" ולא: "מדוע כונה הרחוב בשם פלוני?" גם במקרים שיש קשר בין שם הרחוב לסביבתו (האישיות המונצחת התגוררה בו

1. זכיתי ומאמרי זה נתרם מטוב לבם של כמה אישים שחלקו עמי את ידיעותיהם ואת תובנותיהם בנושאים העומדים על הפרק; תודתי העמוקה נתונה למשה ולזאבה אלון – בני המשפחה הקרובים, ליוסי לב־ארי, שהיה במשך שנים מנהל 'בית אוסישקין', לנילי לב־ארי – ארכיונאית קיבוץ דן, לליאת לרר־לנגלבן, המנהלת בהווה, ולניצה קפלן, אשת 'בית יגאל אלון'.

2. כדי להפגין מהי הנצחה רדודה, אימצ עזריהו מונחים השאולים מעולם החשמל: "הבחנה יסודית היא בין 'רשתות של תקשורת חברתית' הפועלות ב'מתח גבוה' בתפקודם כתמסורת של מסרים אידיאולוגיים ושל המשמעות המקודדות בהן, ובין כאלה הפועלות ב'מתח נמוך'. המונח 'מתח גבוה' מכונן למידה גבוהה יחסית של קשב למסרים המועברים ברשתות אלה. הכוונה לרשתות התקשורת הנוצרות בעת טקסים ציבוריים, שהם אירועים מורכבים, רוויים במסרים סמליים ושיש להם היבט פולחני ברור. מבחינתו של המשתתף מדובר בחוויה חגיגית השונה במובהק מהתנסויות יום־יומיות. המונח 'מתח נמוך' עוסק ברשתות תקשורת חברתית שמתפקדות בדרגה נמוכה יחסית של קשב למסרים האידיאולוגיים פוליטיים המועברים דרכן. רשתות מסוג זה מופעלות על ידי שטרות כסף... ובולי דואר שהם אמצעי תשלום רשמיים המשמשים מנגנון לתמסורת של ייצוגים סמליים של הסדר הפוליטי..." (עזריהו, תשע"ב, עמ' 17-18).

3. יש כמובן גם חריגים. להלן נזכיר את שדרות בן גוריון, לשעבר שדרות קרן קיימת, ששמן הוסב לזכר בן גוריון אחרי פטירתו. ביתו של בן גוריון שכן ברחוב זה.

או פעלה בסביבה), הקשר ההיסטורי הזה איננו עומד לנגד עיני המחפש כתובת. רחוב הוא רשות רבים קלסית; קשה לערוך טקס, לשאת הרצאה או לארגן סיור לימודי ברשות הרבים של אותו הרחוב הנושא שם מסוים. יש כמובן חריגים,⁴ אבל גם במקרה שלהם קשה מאוד לקיים פעילות תרבותית שוטפת במשך זמן רב, כדי לרקום זיקה ממשית בין רחוב ובין דמות מונצחת. מנקודת הראות של מערכת ההנצחה, הדבר החשוב הקורה בדרך הנצחה שכזו הוא הנכחת שם אישיות מסוים בתודעה הציבורית עקב השימוש התדיר בשם הרחוב.⁵ אך לא זו בלבד שאין בהנכחה כזו ערובה לזיכרון אמתי של האישיות המונצחת ופועלה, אלא אף יכול להיווצר מצב שהיא תתקשר למצבי לעג והשפלה.⁶

הדברים יכולים להיות נכונים גם בנוגע למבני ציבור ובכללם מוזאונים, העשויים לשאת שם של דמות באופן סתמי לחלוטין. גם כאן אפשר לדבר על הנצחה טכנית שבהקשר של זיקת דמות מונצחת מוזאון איננה משמעותית הרבה מעבר לעצם אזכור השם.⁷ אולם במקרה של מוזאונים, אפשרי גם מצב שונה שוני מהותי, ובגין טיב ההצגה במוזאון, אופן ההצגה בו ואופי הביקור בו, הוא יכול להיקרא על שם דמות ולהנציחה, וההנצחה באמצעות הערוץ המוזאלי עשויה לשאת עומק ומשמעות. בנקודה זו עשויות לעלות השאלות שאינן עולות ברגיל במפגש השגרתי עם שם רחוב מנציח, וכאן אפשר לחשוב על כל מגוון הקשרים בין המוזאון כמכלול ובין הדמות שקבעה את שמו.

הקשר שבין מוזאונים לדמויות יכול אפוא להיות ישיר ומפורש, וכשזה הרקע עשויים להתפתח מקרים המנצלים את מלוא עומק הזיקה שבין הדמות לסביבתה הפיזית. כשבמוזאונים המיוחדים במישרין לדמות ולמעשה עסקינן, די אם נזכיר את המוזאון המיוחד לזכר אנה פרנק, שמיקומו בביתה המקורי מעניק איכות מיוחדת לחוויית הביקור

4. למשל טקסי הסרת הלוט בעת הענקת שם לרחוב.

5. ראוי להצביע בהקשר זה על הגישה של דה'סרטו. מול תפיסת השיום כגילוי הגמוניה ממסדית הקובעת מלמעלה את מדיניות הזיכרון, מציע דה'סרטו פרקטיקה של מאבק על הזיכרון שביטויה העיקרי בחיי היום-יום. לפי זה גם לציבור המשתמשים בשמות יש הרבה מה לומר על מה שיקרה בפועל; אם שם ייקלט אם לאו. המחאה השקטה של המשתמשים, אליבא דדה'סרטו, באה לידי ביטוי בעיקר במאבקים מוכרים בין נרטיבים; ראו דה'סרטו, 1984.

6. דוגמאות מתל אביב לשינויים במשמעות השם בגין קשרים חדשים שנוצרו בתולדותיהם של אתרים: רחוב ליליינבלום נקשר לענייני בורסה, חלפנות וכספים; מדיזנגוף נוצר הפועל 'להזדגף' הקשור לבילויים ולשעשועים, וגם אוסישקין הנידון כאן מוכר כשמו של אולם כדורסל.

7. דוגמה פשוטה היא שיום על שם תורם. לפי הלצה תל אביבית, כשנודע למאן דהו כי היכל התרבות המפורסם של העיר נקרא על שם פרדריק מאן, תהה: "מה הוא כתב?" ונענה: "את הצ'ק".

התיירותי במקום.⁸ אם נידרש לדוגמה ישראלית: הנצחת דוד בן גוריון מתבצעת בתל אביב, בביתו וברחוב שהוסב על שמו אחרי פטירתו. הוא הדין בצריפו בשדה בוקר, הקיבוץ שאיווה לשכון בו בשנות החמישים של המאה ה־20 ובסמוך לו נקבר.⁹ כאמור, קשר כה ישיר הוא רק אחת האפשרויות, ויכול גם להיות מצב שונה מאוד של כיבוד זכרה של דמות במיקום מוצלח, אך בהיעדר קשר ישיר בינה ובין המבנה (למשל 'מרכז מורשת בגין').¹⁰

בדברים שייאמרו להלן נעמוד על נושא הנצחה באמצעות מוזאונים בפיתוח הדוגמאות המעניינות לדעתנו של 'בית אוסישקין' שבקיבוץ דן ב'אצבע הגליל', ושל 'בית יגאל אלון', השוכן בקיבוץ גינוסר, סמוך לכינרת. ככלי מחקר בסיסי תיערך בין שני המוזאונים השוואה – פשוטה יש לומר – בהקשר של מקומם בתהליכי הנצחה.

את מאמרנו נפתח בסקירה קצרה של שני המוזאונים ובעמידה על פוטנציאל ההשוואה ביניהם. נעבור לתמונת ההנצחה בזמן המחקר, נעבור לליבון התהליכים שהביאו לתמונת ההנצחה כיום, נסקור בקצרה את התמונה הגדולה – הנצחת שני האישים בארץ כולה – ונסיים בניתוח משווה של תהליכי ההנצחה המתוארים ושל מסקנותיו.

8. בבניין עתיק היומין שכנו מאז דצמבר 1940 משרדי החברה של אוטו פרנק, אביה של אנה. בחלק האחורי שלו היו דירות מסתור, ובאחת מהן נכתב ימנה המפורסם של אנה פרנק. חשוב לציין את הדינמיקה של היווצרות המוזאון. אחרי פרסום היומן בשנות החמישים החלו קוראים לבקר במקום ולבחון את דירת המסתור. אחרי החלטת עיריית אמסטרדם להרוס את הבית ולהקים אזור בנייה חדש ניטש מאבק, ובסופו הוכר הבניין כמבנה לשימור והפך למוזאון; דירת המסתור המקורית שוחזרה. מה שמוסיף נופך במיוחד הוא סיפור העץ: עץ הערמונים שנצפה מחדרה של אנה פרנק, נזכר הרבה ביומן ושימש בעבורה סמל לחופש החיצוני. הוא היה חלק מהאטרקציות של המוזאון, וגם על שימורו ניטש מאבק, שכן שאפו לירות אתו בגין סיכון. העניין עלה על בימות משפטיות, ובסופו של דבר קרס העץ ב־2010 וייחורים שלו נשתלו בכמה מקומות בעולם.

9. בן גוריון ומשפחתו התגוררו בבית בשדרות קק"ל 17, בשנים 1931-1968. בחלק מן הזמן התגוררו במקביל גם בבית ראש הממשלה בירושלים ובצריף בשדה בוקר. הבניין ברחוב קק"ל נבנה כבית שבו דירה אחת, בשכונת פועלים. הוא הורחב ב־1946 ושופץ ב־1960. בן גוריון הוריש את הבית למדינת ישראל. בשנת תשל"ד, לאחר פטירתו, הפך המבנה, על פי חקיקה, למוזאון למורשתו. גם הצריף בשדה בוקר שבו התגורר בשנים 1953-1973 הועבר לרשות הציבור, ופועל בו מוזאון למורשתו. בשני האתרים המוחזקים בידי המכון למורשת בן גוריון נשמר המבנה המקורי במדויק.

10. הבניין הוקם אחרי פטירת מנחם בגין, על פי החוק להנצחת בגין ומורשתו. הוא צופה על הר ציון ועל חומת העיר העתיקה. המיקום מעורר השראה, אך חסר קשר ישיר לדמות.

'בית אוסישקין', 'בית יגאל אלון'

כבר בשלב זה של דיוננו נוכל להעמידו על כמה עובדות בסיסיות; יש נקודות דמיון מהותיות בין שני המוזאונים המשווים – 'בית אוסישקין' ו'בית יגאל אלון' – אך על רקע הדמיון המהותי, בולט עד מאוד השוני הקשור באופי ההנצחה במקום.

מדובר בשני מוזאונים השוכנים בגליל ומתייחסים להיבטים שונים של החבל והחיים בו. כך עולה ממטרותיהם הרשמיות המוצגות היטב בהכרזות כתובות, הן במבנים עצמם (חזיתותיהם, חלליהם הפנימיים וכדומה) הן בפרסומים כתובים שלהם. למותר לציין ששני המוזאונים מכונים על שם אישים רבי-מוניטין בכל הקשור לתרומתם – הגם ששונה בטיבה – למפעל הציוני, להקמת מדינת ישראל ולחיים בה. שניהם קשורים בקיבוצים, ובהקשר זה אפשר בהחלט לדבר על קשר משמעותי הנושא אופי אישי. באשר לגינסור, הוא היה קיבוץ של יגאל אלון, ממייסדי הקיבוץ, ושימש זירה לפעילותו הציבורית; ובאשר לזן, הלוא הוא אחד מ'מצודות אוסישקין', מיזמותיו הידועות והמפורסמות של המנהיג הציוני וי"ר קק"ל הידוע.

קיבוץ גינסור תרם את הקרקע שהוקם עליה 'בית יגאל אלון', והיה שותף מלא בעיצוב רעיון המוזאון ותכנונו (על כך להלן). שותפות מסוג זה אפשר לזהות גם בזן.¹¹ גם אם כיום הם מתופעלים תפעול עצמאי ויש להם בעלות עצמאית,¹² לשני המוזאונים נודע מקום של כבוד בהצגת הקיבוצים את עצמם.¹³ בראייה גאוגרפית, מיקומם הפיזי של שני המוזאונים, ממש בשולי שטח הקיבוץ, מדגיש מאוד את מעמדם בהנצחת האישים הנידונים ואת זיקתם לקיבוץ. הדברים בולטים במיוחד בזן, שבו הבית ממוקם בקצה שדרת עצים החוצה את הקיבוץ. ועוד בנוגע למיקום: שני ה'בתים' שוכנים בפינות נופיות מיוחדות במיין: 'בית יגאל אלון' נושק לחוף הכינרת ו'בית אוסישקין' למעיין זן ולמוצא הירדן. פינות אלו באות לידי ביטוי בהצגת כל מוזאון את סביבתו. זאת ועוד, שני הבתים נמצאים בקרבה יתרה לנקודות ייחודיות ומשמעותיות מבחינה ארכאולוגית, הקשורות לתצוגות המתקיימות במוזאונים ומוסיפות לנושאי העיסוק והעניין בהם: 'בית אוסישקין' –

11. משהו על הקשר בין זן ובין 'בית אוסישקין' בעבר ייאמר בגוף המאמר להלן. בפועל, החל מאמצע שנות השמונים, הקרקע של 'בית אוסישקין' שייכת למועצה האזורית גליל עליון; היא גם תומכת תמיכה כספית באתר. הקיבוץ מספק, בתשלום, מגוון שירותים למוזאון (גינון, חשמל ומים). הקשר עם קיבוץ זן כיום הוא בעיקר רגשי. חברי זן זכאים לכניסה בלי תשלום, וחבר הקיבוץ הוא חבר בצוות ההיגוי של המוזאון.

12. 'בית יגאל אלון' מופעל כיום בידי עמותה עצמאית, ו'בית אוסישקין' בידי החברה להגנת הטבע.

13. מוטיב זה בולט במיוחד בסמליל (לוגו) של קיבוץ זן – שבו מאויר 'בית אוסישקין'.

סמוך לתל דן, ו'בית יגאל אלון' – סמוך לאתרים ארכאולוגיים בצפון-מערב הכינרת, ובמיוחד קרוב למקום מציאת הסירה הקדומה המכונה 'סירתו של ישו'.¹⁴ להלן נזכיר גם את 'חורשת גינוסר', הנושקת לבית יגאל אלון.

נביא מילים ספורות בנוגע למוזאוני הנידונים ולתכנונם האדריכלי: לכל אחד מהם מבנה מיוחד וזיקה מסוימת לסביבה. התכנון של 'בית אוסישקין' הוא של האדריכל לאופולד קרקאור.¹⁵ המבנה משתלב בנוף החרמון, שתוואיו ניכרים בנקל (בימים שהתצפית נוחה כמובן) כמעין רקע מאחורי המבנה, והוא נשקף מבעד לפתח הכניסה הקשתית שלו. חומרי הבנייה מביאים לידי ביטוי את הסביבה: רכס מנרה התוחם את עמק החולה ממערב; אבניו הובאו בידי חברי קיבוץ דן מהכפר הנטוש הונין (שבמקומו הוקם מושב מרגליות), וסותתו במקום בידי שני סתתים מנוסים בני העדה התימנית שהובאו במיוחד מירושלים.¹⁶ המבנה איננו בולט במיוחד מעל סביבתו (די קשה לזהותו מהכביש המצפין לתל דן), אך הוא משדר יציבות, איתנות והיצמדות לקרקע. מבחינה זאת יש בו כדי לסמל את 'המצודה' המאפיינת את שמות היישובים שהוקמו בפינה זו – 'מצודות אוסישקין'. למרות השינויים שנעשו במהלך השנים, נשמרה התפיסה הבסיסית של המבנה, והשינויים הותאמו לתפיסה האדריכלית הראשונית. ייחודו של המבנה הביא את המועצה לשימור אתרים להכריז עליו כעל אתר לשימור.

המבנה של 'בית יגאל אלון' הוא גדול ובלוט; התכנון הוא פרי עבודתו של חנן הברון, איש קיבוץ רעים ואדריכל חשוב של התנועה הקיבוצית.¹⁷ זהו מבנה תלת-קומתי; יש בו שלושה חלקים הנצפים משני הכיוונים – מן הים ומן היבשה (במבט מהים מראהו מיוחד: שביל מוביל למזח המאפשר מבט אל המבנה ועל הקיבוץ על רקע נוף הר ארבל והסביבה). המבנה נבנה כך שהחלק המרכזי נראה כחודר לאחד החלקים האחרים ונשען על

14. 'הסירה מגינוסר', או בכינוי העממי-נוצרי 'הסירה של ישו', התגלתה באקראי ב-1986. מדובר בסירת עץ (מינים שונים; הדומיננטיים שבהם – ארז ואלון) בממדים 8.20x2.30 מטר ובגובה 1.25 מטר. על בסיס בדיקות פחמן 14 תוארכה בין 50 לפנה"ס ל-70 לסה"נ. מתאים למרד הגדול. השיור לישו נבע מכך שבברית החדשה נזכרים הרבה אירועי שיט בכינרת; הקשר לישו לא הוכח בשום אופן, אך התפתחו מסורת ופולקלור בידון.

15. לאופולד קרקאור (1890-1954) – אדריכל ארץ ישראלי וישראלי חשוב, ממבאי הזרם המודרני לארץ. נולד בווינה ואת לימודי האדריכלות עשה בה; עלה לארץ בשנת 1924. מתכנן חשוב של מבנים פרטיים (בתים בשכונת רחביה בירושלים), ומבנים קיבוציים – חדרי אוכל, וכן תכניות מתאר של יישובים.

16. על פי זיכרונות אנשי דן. תומר גרדי עסק בפרשה מזווית ראייה פוליטית שמאלנית, המדגישה בעיקר את ההרס שנגרם לכפר הונין (ראו גרדי, 2008, עמ' 3).

17. היה איש מחלקת התכנון של התק"ם; תכנן מבנים רבים בקיבוצים, למשל את בית התרבות לזכר הל"ה בקיבוץ נתיב הל"ה.

האחר בצורה מעין חלזונית. שני חלקי המבנה משני צדיו עטופים אבן בזלת שחורה, והם מחוברים באמצעות החלק המרכזי, הבנוי בטון חשוף. החלקים החיצוניים מכוסים הבזלת מעוגלים. בנייתו הסמליות של המבנה הם מזכירים את מגדלי הבזלת בטבריה, ומשווים למבנה הקשר סביבתי. הבטון החשוף, לבד מהיותו אפנתי בזמן הבנייה, משדר רמז לפשטותו של יגאל אלון.

בכניסה הראשית – בין שני החלקים – מוצבת קשת מאורכת, אמנותית, המזכירה לכאורה קשת ניצחון קדומה, אך עיטוריה והעובדה המודגשת כי נבנתה בידי 20 אמנים יהודים וערבים מלמדת על ההפך, על סמליות של השלמה ופיוס המקופלת בה.

כיום (נכון לסתיו תשע"ד) 'בית אוסישקין' מתפקד כ'בית טבע' – מוזאון לטבע ולמדעי הסביבה – בלעדי. 'בית יגאל אלון' מוגדר כמוזאון 'אדם בגליל', ומציג שישה היבטים: הנוף; הזמן; המשנה והתלמוד; הכפר הערבי; צומתי מלחמה; דגמי התיישבות. הוא מפרט אישים בגליל; הכרעות בעת מלחמה; חיי יגאל אלון.¹⁸

אפשר לדבר גם על השוואה מסוימת בין שני המוזאונים בכל הקשור בהיקף פעילות, אך הדברים הללו הנושקים לסוגיות כלכליות חורגים מתחום דיונו, ובתחושתנו לאחר בדיקה ראשונית בכלל היא ש'בית יגאל אלון' פעיל יותר, במיוחד בהקשר של תירות חוץ (הקרבה ל'כפר נחום' ול'סירה של ישו' מעוררים, כמתבקש, עניין בתיירות צליינית).

הנצחת האישיות – תמונת מצב בהווה (קיץ תשע"ג – סתיו תשע"ד)

באשר ל'בית אוסישקין', בסיוור במקום בולט מאוד היעדר ההתייחסות לאישיות שעל שמה נקרא הבית. יש בכך מן המפליא, לא כל כך בעטייה של עצם ההתעלמות אלא בגין עצמתה; ליתר דיוק, בגין הטוטליות שלה. למעשה בנקודת הזמן של המחקר, אין בבית גופו שום סימן חיצוני – שלט, לוח הנצחה או פינת הנצחה – שיזכירו במשהו את אוסישקין; גם באיסוף חומרי הסברה עכשוויים על הבית לא מצאתי התייחסות לאיש. למעשה, המבקר מתוודע להיותו ב'בית אוסישקין' רק באמצעות שלטי הכוונה חיצוניים שאינם ממוקמים במתחם עצמו אלא במעגל מרוחק במקצת, ובפועל גם הם מטשטשים את השם. למשל בכיתוב 'המרכז הגלילי לטבע – מוזאון בית אוסישקין', 'בית אוסישקין' הולך מעט לאיבוד בשם הארוך המובע בשלט. למיטב התרשמותי, בסיוורים הרבים

18. מובא גם במגוון מדריכים, למשל גפן וגל, 1992, עמ' 254.

שעורך הבית בתצוגות ובסביבה הקרובה הדגש מוסב על ענייני טבע וסביבה, ואין קישור למורשתו של מנחם אושישקין.¹⁹

ב'בית יגאל אלון' המצב הפוך; בבית ובסביבתו הקרובה הכול מרכזי 'גאל אלון'. להתייחסות ליגאל אלון היבטים רבים. 'בית יגאל אלון' מתפקד בעצם כמעין הוצאת ספרים ייעודית; הוא מפרסם פרסומים הקשורים במורשתו.²⁰ זיקתו הידועה של אלון לענייני חינוך וחברה²¹ משתקפת היטב באופן הפעלתו²² ובהציגו את ה'מרכז חינוכי על שם יגאל אלון' כ'לב המוזאון'.²³ במובן זה אפשר לומר כי לבית יש בעצם שני קהלי יעד: ציבור המבקרים הרגיל במוזאון וציבור הנחשפים לפעילות החינוכית במוזאון.²⁴

ענייננו מוסב לצד הפיזי של המבנה. כתובות רבות בקדמת המבנה ובחזיתו וכתובות במבואה שלו מבהירות כבר בשלב הכניסה, שהוא חיוני להתודעות הראשונית למהותו של כל מוזאון, כי רוחו של יגאל אלון שורה על המקום, פשוטו כמשמעו. הדברים מגיעים גם לשימוש בכינויי של אלון באולם 'פנתח' בקומת הכניסה, המנציח כמובן את כינוי הידוע (כינוי מחתרתי; מקובל הפענוח בראשי תיבות: 'גאל פייקוביץ תל חי', או בעגה הפלמ'חית: 'גאל פייקוביץ תן חופש'),²⁵

19. בבדיקה נוספת בקיץ תשע"ד מסתמן שינוי מסוים. יש בלוח המודעות שבכניסה למוזאון כרזה המספרת על אושישקין ועל זיקתו לקיבוץ דן ולסביבה; החומר הכתוב מצוי גם באתר החדש של המוזאון, והמדריכים מונחים לספר מעט על אושישקין. מכל מקום למיטב בירורי אין כוונה להוסיף על המידע המצומצם הזה.

20. וגר ואחרים, תש"ע; כן פורסמו ספרון לילדים – 'גאל שלנו'; הוצאה מחודשת של 'בית אבי' על יגאל אלון, וספר בהליכי כתיבה על יגאל אלון ועל פעילותו כמנהיג, איש חינוך ותנועה.

21. משרד החינוך פרסם בספר את מורשתו בנידון (יונאי, תשנ"ב). קוריוז שסיפרו לי משה וזאבה אלון: כשהוזמן אלון באחת ההזדמנויות לשאת דברים הציגוהו כשר החינוך, כשבפועל היה שר החוץ. מול הקהל (האוהד!) שמחה, אמר אלון: "אין דבר, שר החינוך חשוב יותר משר החוץ".

22. בפרסומים על 'בית יגאל אלון' מודגש היותו "מפעיל ואינו פסיבי. המבקר נדרש להיות מעורב, לחשוב לנקוט עמדה, להכריע" (למשל ויקיפדיה, ערך 'בית יגאל אלון').

23. שם.

24. חשוב לציין כי צוות המדריכים קבוע. יש מיזמים החורגים מפעילות מוזאלית שגרתית; למשל 'פרויקט החלוץ' – הקמת גרעיני צבא לבוגרי מכינות קדם-צבאיות המתגבשים כקבוצה ליציאה משותפת לצבא, ליוויים והדרכתם; 'מפגשי האביב' בדגש על תלמידים יהודים וערבים כולל פעילות מכינה של מורים; 'שימור לדורות' בשיתוף אוניברסיטת הרווארד; ריכוז ראיונות עם מגוון גורמים: אנשי פלמ"ח, מתיישבים בגליל וכדומה; צילום ארכיונים ממרחבי הגליל.

25. על שם המבצע בגליל העליון, שהתקיים באפריל 1948, ואחר כך שם אחת משלוש חטיבות הפלמ"ח. מקובל שאת השם קבע יצחק שדה. השם 'אלון' נקבע עם הנחיתת בן גוריון לאלופי צה"ל לעברת את שמם אחרי ההפוגה הראשונה של מלחמת העצמאות, ועד אז היה שמו פייקוביץ.

שהתגלגל לימים ל"מבצע יפתח" שנקרא על שמו,²⁶ לחטיבת יפתח בפלמ"ח ובצה"ל, לקיבוץ יפתח ועוד.

ל"נוכחות" יגאל אלון בסביבה הפיזית הקרובה של המוזאון ובתוכו יש ממד אידאולוגי ברור; תורתו של אלון ומורשתו משחקים שם תפקיד מרכזי, וביטוי הבולט הוא ציטטות רבות/עצמה ואמרות כנף השאובות מכתביו.²⁷ המשטח שלפני הכניסה משובץ כתובות מרשימות החרוטות או מצוירות במבע אמנותי העומד בפני עצמו. על אבן בזלת בכר הדשא שסמוך לכניסה נחקק:

מפגשנו זה שהפך למסורת ברוכה, מסמל את מציאות חיינו. תמיד יהיו במדינת ישראל יהודים, מוסלמים, דרוזים ונוצרים כאזרחים שווים/זכויות. וכדי שכולנו נהנה מחיים של טעם, משגשוג כלכלי, חברתי ותרבותי, עלינו ללמוד לחיות בשלום, בהבנה הדדית ובשיתוף פעולה יוצר. יגאל אלון 1978.

ב"מפגשנו" הכוונה ל"מפגשי האביב" שנהג יגאל אלון לקיים בנוכחות בני עדות דתיות שונות בחורשת גינוסר הסמוכה, המתוארים גם בשלט "שימור אתרים" סמוך, שמוזכר בו מפגש של אלפי יהודים וערבים בחסות יגאל אלון. אות וסימן לרוח השיתוף והאחוה הבינ'עדתית השורה על המקום עולה מהשימוש האינטנסיבי בשלוש השפות – עברית, ערבית ואנגלית – בלוחות ההסבר וההנצחה שבסביבה הסמוכה ובקירות המבנה. ויש גם הכרזות מפורשות! יצירת הפסיפס המעטרת את משקוף הכניסה (להלן), מדגישה שלושה מקומות (מוסדות) שבאו מהם היוצרים: "יצירה משותפת של בני נוער וסטודנטים מבית ירח, מג'אר (מע'אר) ותל חי", ויצירה אחרת (בחצר, בכיוון הכנירת) מלווה בכיתוב: "יצירה משותפת של סטודנטים ערבים ויהודים ברוחו של יגאל אלון, 2008", ובתמציתיות (במשטח הסמוך לכניסה): "יצירה משותפת של אמנים יהודים וערבים". הנה כי כן, אלון – שנודע ביחסו החם לבני מיעוטים וראה באחוה הבינ'עדתית אידאל מוביל²⁸ – הונצח הנצחה המבליטה זאת.

באחת מכתובות הכניסה מצוטטים דברים על הרעות: "רכוש אין לי, הון אין לי, הנכס הגדול ביותר שיש לי הם חבריי"; ואכן אלון נודע כחבר מסור וכאיש רעים להתרועע

26. 'מבצע יפתח' (28 באפריל עד 29 במאי 1948) יועד לטיהור יעדים בגליל המזרחי לקראת עזיבת הבריטים ואחריה. במסגרת המבצע נכבשו צפת, מלכיה ומקומות אחרים. פעל כוח בסדר גודל חטיבתי – שני גדודי פלמ"ח וגדוד חי"ש בפיקודו של יגאל אלון.

27. אלון נודע ביכולתו ליצור אמרות כאלו, וויקיפדיה משקפת תדמית זו.

28. דוגמה חשובה לענייננו הם 'מפגשי האביב', שהתנהלו בחורשה הסמוכה לגינוסר, הנושקת לבית יגאל אלון' בהווה.

(גם בהיותו מפקד, השכיל לשמור על מזג טוב וליצור יחסים נאותים עם פקודיו).²⁹ זיקתו של אלון – בן כפר תבור וחבר גינוסר – אל הגליל מוטעמת היטב בציטטה מדבריו: "הזדהותי עם הגליל ועם ביתי באה לי כבדרך הטבע. שורשיי כאן באדמתו הסלעית של הגליל", הכתובה בכתובת תלת-לשונית ארוכה על צדודית של ספסל קשתי ענק במשטח הכניסה; בצדודית של החלק הקצר של הספסל נכתב פשוט: 'הגליל'. יצירות הפסיפס ועיבודי המתכת מבליטות מאוד את הנוף הגלילי ואת רוח האחוה השורה עליו.

הכתובת שלטעמי היא הבולטת ביותר נושאת את הציטוט: "אני מאמין בכח המניע של רוח האדם ובנחישות רצונו". הכתובת ממוקמת בשביל המוביל לים, אך הופעתה היפה היא על קיר פנימי חשוך למחצה, כשהיא נישאת כביכול על ארבעה גזעי עצים מפוצלים; סיטואציה הממחישה כמובן את מקורו של 'אלון', העץ הידוע בחורש הארץ ישראלי.

במוסדות המכונים על שם אישים, מקובל להזין את הבא בשעריהם במידע בסיסי על הדמות, בדרך כלל באמצעות שלטים מתאימים. והנה, ולשם השוואה, ב'בית יגאל אלון' בלוח ההסבר הראשי מצוין שם המוזאון בקיר הכניסה ציון שאינו מותיר צל של ספק באשר לזהות האישיות המונצחת ("בית יגאל אלון מוזיאון ומרכז חינוכי – אדם בגליל", ובצד הכתובת תמונה מפורסמת של יגאל אלון); לעומת זאת בחלל 'בית אוסישקין', בפינה מרכזית די קרוב לכניסה, תחוב לוח הנצחה נאה ועליו תמונה, המוקדשים בכלל ל"אלימלך הורביץ – מנהל מוזאון בית אוסישקין בקיבוץ דן". על הורביץ עצמו ייאמרו מילים מספר בהמשך, ובשלב זה נציין כי בלוח שנבחר להנציחו מצוין כי הוא "מקבל את פרס העבודה על מפעל חיים בהקמתו, ביסוסו, ניהולו ופיתוחו של מוזאון בית אוסישקין בקיבוץ... על כל אלה הוחלט לזכות את אלימלך הורביץ בפרס העבודה של ההסתדרות ע"ש נמיר לשנת תשמ"ג". 'פרס העבודה' הוא בוודאי מקור לגאווה לאישיות ולקהילתה הקיבוצית, אולם בהווה (כאמור, קיץ תשע"ג-סתיו תשע"ד), הוא עשוי להותיר במבקר רושם ארכאי כלשהו.

לסיכום, פתרון הדילמה המאפיינת את המוזאון בקיבוץ דן – מי היא הדמות המרכזית המונצחת – נוטה לכיוון הורביץ; ב'בית יגאל אלון' הדילמה איננה קיימת.

29. משה זאבה אלון סיפרו כי נהג להציג את עצמו לפני פקודים כ"המפקד עבדכם הנאמן". למותר לציין כי מאמר זה לא בא לחקור את יגאל אלון האיש ולא להעריכו אלא רק את השתקפות דמותו במוזאון. הביוגרפית שלו, אניטה שפירא, העדיפה לפתוח את דינה באישיותו כך: "...איש שבעיני דור שלם סימל יותר מכל אחד אחר את דמות האדם ואת דמות הדור שהורתו וחינוכו בארץ ישראל, בעידן המאבק להקמת מדינה יהודית. כמו בפלמ"ח, גם ביגאל אלון היתה מזיגה של גדולה וחולשות, שאיפה לגבהים וקטנוניות מעצבנת, נרקסיזם ופשטות, קשיחות לב ואנושיות, נחישות וקבלת דין, מקומיות וגעגועים למרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים..." (שפירא, תשס"ד, עמ' 9).

הנצחת יגאל אלון ב'בית יגאל אלון' ואוסישקין ב'בית אוסישקין' – התהליך

תמונת ההנצחה בהווה היא תוצאה של תהליך; מרגע הייסוד ועד להווה עומדת ההנצחה כמטרה וכיעוד הבאים לידי ביטוי במבנה הפיזי של המוזאון, בתדמיתו ובפעילות המוזאולית, התיירותית והחינוכית הנערכות בו. מבחינה זו התהליך שהוביל להנצחת 'בית אוסישקין' שונה מאוד מזה של 'בית יגאל אלון'.

הנצחת יגאל אלון, במעורבות ישירה של קיבוצו³⁰ ושל גורמים נוספים הקשורים בו ובמשנתו, הייתה מעשה מתבקש והגיוני. הקשיים במציאת נתיב נכון להנצחה משמעותית היו פועל יוצא של אישיותו רבת־הפנים והמגוון העשיר של פעילותו, כמו גם התחושה שהאיש ראוי להנצחה חיה ונושמת,³¹ המשקפת את זיקתו העמוקה לעולם החינוך. ואכן תהליך ההיגוי שקדם להקמה היה מורכב ועשיר בתובנות, והציג פרספקטיבה רחבה של חיי ושל מפעלו. תהליך ההיגוי הותיר כמה סיכומים ('טיוטות'), שאת כתיבתם הוביל מי שהנהיג וריכז את צוות ההיגוי,³² מוקי צור, חוקר ואיש הגות ידוע של התנועה הקיבוצית, ובהם משתקפות הדילמות של הנצחתו המורכבת של אלון. בסופו של דבר נמצאה הדרך הראויה שהובילה לתוצר כפי שהוא עומד לנגד עינינו עד היום. התובנה העיקרית משתקפת במשפטים אלו הלקוחים מסיכום דיון מקיף (שנערך ב־11 בנובמבר 1980):

...זהו [=הגליל] עולם ומלואו שיאפשר לפתח בו פעילות חינוכית רחבה ביותר. אין מתאים ויפה יותר מאשר לקרוא למפעל כזה ע"ש יגאל אלון אשר אהב כל כך להדגיש היותו איש הגליל. התקבלה החלטה – הנושא יהיה **אדם בגליל** (ההדגשה במקור).

30. בסיכום שכתב מוקי צור: "יש להניח כי דבר כזה מטיל עול גדול, במיוחד על הקיבוץ. ומבחנו של מפעל כזה הוא בקשר החי שנוצר בין המפעל לבין הקיבוץ. באם המפעל לא יינשא על ידי הקיבוץ הוא לא יקום... על כן צריך הקיבוץ להחליט שהוא רוצה בזה, שהוא מוכן לשחרר למען המפעל אנשים שיוכשרו לשם כך, שיעבדו ושיוקצבו לכך אמצעים" (הקדמה לטייטא, אפריל 1981, האם וגנר ואחרים, תש"ע, עמ' 2).

31. כדברי צור ב'נייר עמדה' שהוגש לצוות ההיגוי: "רעיון של מוזיאון רגיל בבית יגאל אלון נראה בעיני ככלתי רלוונטי... אסור שבית יגאל אלון יהפוך ל מאוזלואום חונט, שהרי בתים כאלו הם המשכיחים הגדולים ביותר. הם מונעים אפשרות של פגישה עם יסודות חיים..." (טייטא של טייטא, אוקטובר 1981).

32. אישים שהשתתפו: ישראל גלילי, יצחק רבין, יצחק בן אהרון, מולה כהן, יורם צפירי, עדנה סולודר, אליעזר שמואלי, עמוס חורב, עדה סירני ועוד רבים.

הנה כי כן גם אם השאיפה לייחודיות והצורך להתמודד עם מורכבות האישיות ומפעלה הצריכו תהליך היגוי עמוק וחיפושי דרך לא־מעטים, התוצאה הסופית ניכרת בפשטותה – 'אדם בגליל', סיסמה שובת לב שכה מתחברת לבית מדרשו של יגאל אלון.

הנסיבות להקמת 'בית אוסישקין' נשאו אופי שונה שוני מהותי מאלו של 'בית יגאל אלון'. בפרסומים שונים הקשורים במוזאון החל מרגע היווסדו ואף קודם לכן, מובהר כי בלי קשר לדמות המונצחת, הסיבה הישירה להקמתו קשורה לייבוש החולה ולעיסוק במינים שנשקפה להם סכנת הכחדה; ובקשר ישיר לכך, תפקידו לתאר את הנוף הטבעי באזור החל מימות המקרא. הדברים מובעים היטב בידיעה בעיתון שהיה שופר תנועת האם של קיבוץ דן: "מכון לטבע החולה ע"ש אוסישקין ייחנך בקרוב – בעתיד הקרוב כאשר יושלם מפעל ייבוש החולה, וחלק מבעלי־החי החיים בה ייעלם, יהווה המכון מעין מוזיאון, בו יישמרו רבים מבעלי־החי מהתקופה שלפני ייבוש הביצות"³³, והם עולים בבירור מהצהרות במגילת היסוד:

בית אוסישקין נועד להיות בית אוסף לחומר היסטורי וארכיאולוגי של חבל דן בצפון הארץ למן תקופת הקדומים של עם ישראל בארץ ועד ימינו אלה ובעתיד... הבניין ישמש בית אוסף לחומר של טבע האזור מבחינת הדומם והחי והצומח ובית עיון למחקר ולמוד דברי ימי האזור, טבעו ויושביו בעבר בהווה ולעתיד לבוא.³⁴

אם כן הכוונה להקמת המוזאון בקיבוץ כ'בית טבע' – מוזאון המיוחד כולו לטבע – נוסחה ניסוח עצמאי, בלא קשר לשם המיועד שלו. לדברים הקשר רחב יותר: השאיפה להקמת בית טבע מיוחד בקיבוץ דן עולה בקנה אחד עם תפיסת עיסוק סביבתי בידיעת הארץ על בסיס חוגי־מקומי, שהיא עצמה כרוכה בשאיפה להקמת אוספים מקומיים; תפיסה זו הייתה מקובלת מאוד בקיבוצי 'השומר הצעיר', שבעקבותיה יצרו את 'המדור לידיעת הארץ של הקיבוץ הארצי'. בהקשר זה דובר על 'נאמני ידיעת הארץ' בקיבוצים:

...התפקיד הבסיסי של הנאמנים היה לסקור, לחקור וללמוד את הסביבה, ותוך כדי כך ליצור אוסף מקומי של הממצאים. בנוסף לכך הם התבקשו לפתוח חוגים לידיעת הארץ לקבוצות המתעניינים, ולארגן תערוכות וטיולים שנתיים לכלל חברי הקיבוץ.³⁵

33. על המשמר, 3.6.1955, עמ' 3.

34. אצ"מ, KKL5/17417, וכן כמה שנים קודם לכן באו הדברים לידי ביטוי גם בדברי הורוביץ בטקס הנחת אבן הפינה ל'בית הטבע' על שם אוסישקין בקיבוץ דן (25 באוקטובר 1951), שם.

35. בן יוסף, 2003, עמ' 141.

דומה כי זוהי בדיוק הגישה שהניעה חברים בדרן בהנהגת אלימלך הורוביץ לאסוף את גילויי הטבע בסביבתם ולתעדם כבר כשעלה הקיבוץ על הקרקע, וביתר שאת כשהחלו התכניות לייבוש החולה לקרום עור וגידים.

בהיבט הוצב גם היעד להנציח את מנחם אוסישקין בפינה זו של הארץ, והוא הניב מגוון פניות למוסדות, כשהיה ברור שקרן הקיימת לישראל היא הגורם שיוביל את ההנצחה בכמה הקשרים, ובמיוחד בכל הקשור לאישור ולתקצוב. תהליך הנצחת מנחם אוסישקין היה אינטנסיבי ומורכב, ומשהו על כך ייאמר להלן; מכל מקום הקרן הקיימת לא שכחה את האישיות שעמדה בראשה וכעשור לאחר פטירת אוסישקין כבר היו ההכנות לבניית הבית בצפון בעיצומן.

הקישור של מיזם הקמת המוזאון בדרן לאוסישקין נבע, כך מסתבר, לא רק מזיכרון פעולתו של אוסישקין לרכישת הקרקע בקצה 'אצבע הגליל' ומהקמת היישובים בימי חומה ומגדל, אלא היה בו גם נופך אישי; הוא הוצג כמעין פיצוי לאוסישקין על ההשכחה כביכול של דמותו עם דחיית השמות 'מצודת אוסישקין':

מר יוסף ווייץ מסר על התזכיר ששלח לדירקטוריון של הקק"ל לפני שנתיים, ובו תיאר את אכזבתו של אוסישקין, עוד בחייו, שהשם 'מצודת אוסישקין' שקבע לששה יישובים על גבולה הצפוני של המדינה לא נקלט, וכל מקום בחר לו שם אחר. מר ווייץ הציע על כן לבנות בית על שמו של המנוח בקיבוץ דן. ההצעה התקבלה.³⁶

השאלה מדוע הונצח אוסישקין דווקא בקיבוץ דן ולא ב'מצודת' האחרות, זכתה להתייחסות תשובה על כך בהסתמך על זיכרונות וחומרים ארכיונאים מדרן מובעת בקטע שלהלן:

...כאשר באו חברי קיבוצנו ושליחיו למוסדות והציעו להקים בית לזכר אוסישקין בדרן, נמצאו שואלים: על שום מה דווקא בדרן? האם היה אוסישקין חבר התנועה שלהם? ועל כך ניתנה תשובה חותכת מפי יוסף ויץ, ואלה דבריו לפי הרשום בפרוטוקול: "הואה אני כדבר בעתו את הצעת משק דן להקים בית, שישא את שם אוסישקין ויציב לו זכר, ונראה לי גם כדבר מובן שהבית הזה יהיה ביישוב דן. אמנם אוסישקין לא נמנה עם זרם זה, אבל גם לא עם זרם אחר. ומכאן כוונתו שבחלק 'שלו' ישבו יהודים מכל הזרמים. אולם אין להתעלם מן העובדה שדווקא יישוב זה ולא אחר, הוא שהתעורר מעצמו בדאגה לזכר אוסישקין וגם עורר את הנהלת הקק"ל, ולא זו בלבד, אלא גם בחייו של המנוח היו קשרים אמיצים יותר בינו לבין היישוב דן

36. 'בית אוסישקין' יוקם בקיבוץ דן, **חרות**, 28.10.1951, עמ' 2.

מאשר בינו לבין קיבוצים אחרים. אני סבור אפוא שמקומו של הבית צריך להיות בדן. ועוד שאלו: ההגייוני לבנות מוסד כזה ממש על הגבול, ללא התחשבות במצב הביטחון? וגם על זאת השיב ויץ בתקיפות ובשכנוע הפנימי האופייניים לו: כל הארץ היא סמוכה לגבול. אם להתחשב בנימוקים אלה, איני יודע מקום בארץ המתאים להקמת מפעל תרבות כל שהוא.³⁷

אנשי דן, בעלייתם על הקרקע, התגאו מאוד בזיקתם לאוסישקין; בתמונת העלייה על הקרקע בולטת כתובת ענק: "מצודתך מנחם מצודתנו", שבה מעוטר המגדל המאפיין את 'חומה ומגדל'. ארבעה חודשים אחרי העלייה שלחו חברי דן מלפפונים מביכורי אדמתם לאוסישקין, והוא העריך מאוד את המחווה, ובראשית 1942 נטעו אנשי דן חורשה לזכרו.³⁸ הנה כי כן מסתבר כי אף שאוסישקין לא השתייך לזרם התנועתי של קיבוץ דן, ואף על פי שהפגין לא אחת עמדות אידאולוגיות נוקשות, הוא נתפס כאישיות אפולטיטית שדאגתה לבניין הארץ הייתה נקייה מכל רבב של מפלגתיות בוטה. סביר להניח כי היחסים החיוביים בין אנשי דן לאוסישקין סייעו להתגבר על חומות של גישה אידאולוגית המצטיירת לא אחת כדוקטרינה נוקשה, והקלו על קליטת אוסישקין בקיבוץ המשתייך ל'שומר הצעיר'.

אבן הפינה של הבניין נורתה ב־25 באוקטובר 1951, ואת הטקס עיטרה כאמור כתובת מרשימה, שמעליה התנוסס סמל קק"ל.³⁹ הנה כי כן, כ־12 שנה אחרי העלייה לקרקע, ואחרי שתם המאבק על השמות והוכרע, והמצודות קיבלו שמות עבריים ספציפיים, חוזרת הכתובת הישנה כדי ללמד כי בדן המשיכו לראות את הקשר לאוסישקין כחזק דיו להנצחת האישי דווקא בקיבוץ זה. המבנה עצמו הוקם ב־1955 אם כי על פעולות האיסוף שקדו כבר קודם; ולמעשה הקמת 'בית אוסישקין' התנהלה בד בבד עם תחילת ייבוש החולה.⁴⁰ כבית טבע זכה 'בית אוסישקין' בשנותיו הראשונות להנהגה מדעית מרשימה,⁴¹ ואין זאת אלא שההתמודדות עם העולם הטבעי הנכחד אתגרה אנשי מדע מהשורה הראשונה.

37. <http://www.kdan.co.il/Hag70/zirHazman.html> הדברים מאוששים בשיחות שקיימתי עם יוסי לב־ארי.

38. הסיאשכניז, תשע"ד, עמ' 6.

39. התמונה מובאת אצל הסיאשכניז, תשע"ד, עמ' 5.

40. כך במאמר משנת 1953: "נוכח העובדה שחלק מעופות המים, הדגים והצמחייה ייעלמו בקרוב כליל מאזור החולה – נודעת חשיבות רבה לפעולות איסוף ושימור של עולם החי המבוצעות ע"י 'בית אוסישקין'..." (צבי גולדברג, "ייבוש החולה – לקראת השלב השני", **על המשמר**, 5.3.1955, עמ' 2).

41. מדובר על "...פיקוחה והדרכתה של מועצה מדעית שחבריה הם (לפי סדר א"ב): פרופ' מ' אבנימלך [=גאולוגיה], פרופ' מ' זהרי [=בוטניקה], פרופ' מ' מזר [=ארכאולוגיה], פרופ' ח' מנדלסון [=זואולוגיה], פרופ' מ' שטקליס [=פריהיסטוריה]" (מסמך המציג את בית אוסישקין, נמסר מידי נילי בן ארי, ארכיונאית קיבוץ דן; סוף שנות החמישים).

המציאות כבית טבע הממוקד בנושאים ספציפיים לא היטיבה עם תחזוק מורשתו של אוסישקין, וודאי שלא עודדה את הנצחתו. יש לזכור שלקק"ל, אחת השותפות בתפעול המקום (בשנים הראשונות עמדה תמיכתה על 50 אחוזים, ואת 50 האחוזים הנותרים מימנו קיבוץ דן והמועצה האזורית), נודעה חשיבות רבה בהידוק הקשר לאוסישקין. הדבר בא לידי ביטוי בעובדה הפשוטה שבנו של אוסישקין – שמואל, נמנה במועצת המנהלים של הבית (לצד יוסף וייץ ונציגי הקיבוץ והמועצה האזורית גליל עליון). הקשר בין קק"ל לקיבוץ לא היה פשוט. מתברר כי בקק"ל רווח חשש עמוק מפוליטיזציה של מוסד השוכן בקיבוץ של תנועת 'השומר הצעיר', ואף אם התקנון שנוסח מצביע על פשרה סבירה, המתח לא סר.⁴² בשלהי שנות החמישים של המאה הקודמת, עם השלמת תהליך ייבוש החולה, עם עזיבת קק"ל, הועברו הבעלות והתחזוק השוטף לקיבוץ דן ולמועצה האזורית.

אין לנו אלא לשער שהמציאות החדשה, שקק"ל איננה נוכחת, ודאי שלא חיזקה את המוטיבציה להנצחת אוסישקין. בשנת 1987 נכנסה החברה להגנת הטבע לניהול 'בית אוסישקין' בזיקה לבית ספר שדה חרמון; לחברה להגנת הטבע לא הייתה כמובן שום מחויבות לזכר אוסישקין, ויוסי לביארי, המנהל מטעמה (וחבר דן), הוביל גישה של לימוד הטבע והסביבה. במשבר הכלכלי של שנות השמונים הצטמצמה המעורבות הכלכלית של קיבוץ דן ולבסוף פסקה, ולניהול נותרו שותפים החברה להגנת הטבע והמועצה האזורית. בנסיבות אלו, כשהפנים מופנות לטבע, הפך 'בית אוסישקין' למה שבוטל כל כך בסיוור במקום בהווה, מקום שמהקשר הראשוני שלו לאוסישקין – שגם הוא נישא אולי על גלי התלהבות, אך מבחינה תוכנית לא היה חזק דיו – נותרה קליפה דקה ביותר, שגם היא נעלמה עם הזמן.

מבט כולל על ההנצחה – יגאל אלון

יגאל אלון הותיר אחריו מורשת עשירה המשקפת את מעמדו הלאומי כמצביא, כמנהיג, כפוליטיקאי וכאיש רוח. אחד משיאייה מקופל כמדומה באחד המכתמים המפורסמים שלו: "עם שאיננו מכבד את עברו גם ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל", רבים מפנים

42. במכתב של אלימלך הורביץ לח' יעקב חזן, אחד ממנהיגי מפ"ם, מעביר הורביץ את התקנון לעיונו. במכתב נאמר: "אנשי הקק"ל מגלים רגישות לעניין הפוליטיזציה של המוסד ודרשו להכניס סעיף האוסר לקיים באולם אספות או אימפרזות בעלות אופי פוליטי". כן נאמר: "את הסעיף בדבר הדגלים [=קק"ל, השומר הצעיר] אנו רואים כפשרה העשויה למנוע חיכוכים". המכתב הוא משנת 1954, כלומר מעט לפני חנוכת הבית (נמסר בידי נילי בן ארי, ארכיונאית קיבוץ דן).

אל הספר 'מסך של חול'. במקור הדברים נאמרו בפגישת 'הוועדה הציבורית לשחזור ראש פינה' שהתקיימה ב'12 באוקטובר 1975. המשפט המפורסם צוטט הרבה – ובמיוחד ברוח ההקשר המקורי שלו – בסיסמאות של ארגונים העוסקים בשימור אתרים. במונחים מסויים הייתה חובת ההנצחה המקופלת במשפט הזה מנת חלקו של אלון אחרי פטירתו.

בכל הקשור להנצחת אישים קשה לקבוע מסמרות; אין כללים ברורים הקובעים מי יונצח יותר ומי פחות, ומדוע. באשר לאלון, החברה הישראלית – שזיהתה את מידותיו הנאות ואת היותו מקובל בציבור על מלוא גווניו ורבדיו, על אף דעותיו הפוליטיות המוצקות – ידעה להנציחו. המניע להנצחה המרובה היה אותנטי, בא גם מלמטה. הוא נבע מהחיבה לאיש ומהערכה שרחשו לו; מסתבר שיש מהצדק ההיסטורי-פואטי בכך שאדם שהקפיד לכבד את עברו של עמו, זכה שהעם יכבד גם את עברו שלו.

עם התגבשות הזיכרון של אלון בתודעה הציבורית הלכו והצטברו ביטויי הנצחה בשטח, ובכללם שמות מקומות: יישובים, בסיס צה"ל, בית ספר שדה, שכונות ורחובות וכן בתי ספר ומוסדות. כל אלה מפוזרים ברחבי המדינה; בחלק מן המקרים המיקום הוא אקראי, ובחלק אחר יש הקשרים גאוגרפיים ותוכניים ברורים לפרשיות הקשורות באלון. מרחב הנצחה חשוב קשור לערש הולדתו – הגליל התחתון – ומשקף את המוניטין של אלון כאיש הגליל. בכפר תבור, שם גדל, התפתחה מסורת יפה של הנצחת אישים הקשורים למקום; פסלו של אלון ניצב עם פסלי נכבדי הכפר ב'שדרת הראשונים' הסמוכה למוזאון המושבה. אמנם אין בכפר רחוב על שם אלון, אך זכרו מובע במתנ"ס – 'בית יגאל אלון'. במרחק קטן מכפר תבור נמצא 'בית ספר שדה אלון התבור', ובסיס חיל החינוך 'מחוז' אלון, בצפון הגליל התחתון, משקף את יחסו העמוק של יגאל אלון לגליל, לצבא ולחינוך. במזרח הגליל, בקיבוץ גינוסר, הוקם 'בית יגאל אלון', ובסמוך לו, כבאה להזכיר את שורשיו החשובים, נטועה 'חורשת הפלמ"ח'.

ב'צומת קמה' (כביש תל אביב-באר שבע ואופקים) הוקמה אנדרטה לקרבות חטיבת פלמ"ח-יפתח בנגב. כזכור, 'יפתח', מעבר לקונטציה המקראית של גיבור חיל, היה כינוי המחתרתי של יגאל אלון. האנדרטה מתייחסת לנופלי החטיבה בדרום, והחורשה מסביבה הוקדשה ליגאל אלון.

בנוגע למשנתו הפוליטית, 'כביש אלון' משקף את 'תכנית אלון', שסימנה את גבולות השטח שלשיטתו אמור להיות מסופח לישראל במורדות השומרון בואכה בקעת הירדן (וממנה נגזר שם היישוב אלון).

להנצחה מאלפת במיוחד זכה אלון במגזר הערבי. בכפר הבדואי טובאזנגריה מכונה רחוב ראשי 'שדרות יגאל אלון'. הדבר משקף כמדומה את גודל ההערכה לאיש ולא רק את מסורת ה'פל'היב', היחידה הבדואית בפלמ"ח שאלון היה ממייסדיה, ולא רק את השכנות של הבדואים הללו לראש פינה – שממנה באה משפחת פייקוביץ, שקבעה את מושבה בסופו של דבר ב'מסחה', היא כפר תבור.

בשלושה מקרים יש לדעתנו החמצה מסוימת של אפשרות הנצחה לאלון. היישוב ברמת הגולן המכונה היום 'קלע' (בעקבות הערבית – 'קלעה', הוקם ב־1984), כונה בשלביו הראשונים 'קלע גולן' ו'קלע אלון' לכבוד יגאל אלון. סוף דבר, 'אלון הורד! אולי כדי לפשט ולקצר ואולי כביטוי לעייפות מסוימת מההנצחה ההיסטורית. היישוב 'אלון הגליל' (נוסד ב־1980) יכול להשתלב במישרין במכלול ההנצחה לאלון בגליל התחתון ולמצות את פן חשוב בדמותו – הזיקה לגליל – אבל הנימוק לשם הוא: "שם סמלי, על־פי עצי האלון שבגליל";⁴³ מן הסתם משתקפת כאן המגמה לכנות מקומות חדשים על שם יסודות טבעיים במקום להביע זיכרונות היסטוריים, ההולכת וקונה שביתה בדור האחרון. מקרה הפוך קרה בקריית ארבע, ששם דווקא רצו מאוד להנציח את אלון, הנתפס כאחד מיוזמי הקמת היישוב, אך בסופו של דבר לא קבעו שם רחוב לזכרו – ככל הנראה בגלל התנגדות אלמנתו.⁴⁴

לסיכום, בולטת מאוד המגמה להנצחת זכרו של אדם שנתפס כמנהיג לאומי אהוד, אך פה ושם אפשר לחוש במגמה הפוכה; בזו ובזו משתקפים תהליכי עומק בחברה המנציחה.

מבט כולל על ההנצחה – מנחם אוסישקין

ממרחק הזמן סוגיית הנצחתו של מנחם אוסישקין מצטיירת כטעונה במיוחד,⁴⁵ ומעל קביעה זו מרחפת השאלה האם לא זכה להנצחת יתר'. ברוח זו מציג הביוגרף שלו את הדילמה: "האם נכון הדבר להסכים עם הגדרתו של ברל, שהוא [אויסישקין] 'הפטריארך של הציונות', או שהוא האיש ש'לבד מרחובות על שמו לא השאיר דבר להיסטוריה', כדברי

43. ביתן, תשס"ד, עמ' 37.

44. כך עולה מבירור שערכתי בקריית ארבע, ומשיחה שהתקיימה עם משה וזאבה אלון קיבלתי אישוש לדברים.

45. לא מכבר יוחד גיליון של הביטאון עת־מול (233 [אדר א תשע"ד]) למנחם אוסישקין. מעניין להיווכח מה נרחב המקום שיוחד לשאלת הנצחתו.

אחד המשתתפים באותו כינוס מדעי⁴⁶. בביוגרפיה עצמה לא ייחד גולדשטיין מקום נרחב לשאלת הנצחת אושיסקין, אך הוא הביע בחדות את עמדת אושיסקין עצמו בסוגיה:

...אושיסקין האמין באמונה שלמה שפעולתו הציונית ראויה לכבוד שאין למעלה ממנו וכי מקומו הראוי הוא ליד קברות המכבים, בסמוך לקברו של מנהיגה הראשון של חובבי ציון וקברותיהם של שאר גדולי הציונות שייטמנו שם מעתה והלאה... בפרספקטיבה היסטורית נראית התנהגותו של אושיסקין, לא כל שכן דימויו הציבורי והאישי, כמוזרה או מתמיהה.⁴⁷

חשוב להדגיש, כפי שמציין גולדשטיין, כי הגל החשוב של הנצחת אושיסקין התחולל בשנים הראשונות שאחרי פטירתו:

...בשנים הראשונות לאחר מותו של אושיסקין לא חל שינוי עמוק ביחס אליו מצד הקהל הרחב ומנהיגות היישוב בארץ ישראל. מוסדות, מפעלים ורחובות נקראים על שמו. יום הזיכרון למותו הונצח בצורות רבות ובהזכרה המרכזית השתתפה הנהגת היישוב.⁴⁸

ואכן, 'בשנים הראשונות' צמחו יזמות הנצחה כפטרויות אחר הגשם. לא ניכנס כאן לכל מגוון ההנצחות,⁴⁹ ונציג דוגמאות מספר למה שנראה לנו כ'הנצחה מלמטה', שמקצתן היו פרי יזמת כמה אגודות מיוחדות לדבר. הנה למשל מכתב של מזכיר האגודה: 'תקנון אגודת בית אושיסקין' (מקום האגודה – ירושלים):

מטרת האגודה: טיפוח רעיונותיה ושאיופותיה של הציונות ברוחו של מנחם אושיסקין ז"ל סיוע למפעלים ויצירת מפעלים עצמיים ברוח זו ובייחוד עידוד פעולות להרמת קרנה של ירושלים. האמצעים: שעורים קבועים בתולדות התנועה הלאומית והיישוב, מוסדותיהם ואישיהם, ריכוז חומר ספרותי הקשור בשמו של אושיסקין ופרסומו, חינוך ציוני של הנוער וההמונים, הכנת מדריכים לנוער, הטפה שיטתית לחלוציות ולהעפלה להשרשת ערכי התחיה הלאומית: קרקע, עבודה, התיישבות, הלשון העברית והמסורת על ידי הרצאות, כינוסים, יסוד ספריות הוצאות ספרותיות וכדומה; טיפוח מיוחד של חיבת ירושלים וידיעת העבר וההווה שלה, הקמת בית אושיסקין בירושלים שישמש מרכז תרבותי וציוני לכל הפעולות הנ"ל ברוחו של אושיסקין.⁵⁰

46. גולדשטיין, תשנ"ט, עמ' 7.

47. גולדשטיין, תשס"א, עמ' 220.

48. שם, עמ' 222.

49. לרשימה מפורטת בירושלים ראו גורן, תשע"ד.

50. מפעל בית אושיסקין; אצ"מ, תיק 88/89; מספר 149; על פי מכתב מלווה של המזכיר הכללי יצחק רבינוביץ,

ביזמה זו הובלט הצורך להנציחו בהקשר הירושלמי, בגין העניין הרב שהגה אושישקין לעיר, מה שלא היה מקובל בהכרח על רבים מעמיתיו בתנועה הציונית.⁵¹ אחרים הוסיפו על ירושלים את החבל הצפוני. במכתב לד"ר ח' שמורק הוגדרו היעדים הגאוגרפיים של ההנצחה – ירושלים והגליל העליון:

התנועה הציונית הכריזה על 'מפעל אושישקין' לזכר המנהיג המנוח, ושתיים הן מטרותיו של המפעל: לבצר את מעמדנו בבירתנו הנצחית, המנותקת כמעט כליל ממרכזי ההתיישבות העברית ע"ה הרחבת שטחי אדמת הלאום בירושלים ובסביבותיה. לגאול שטחי קרקע באזורי הספר של הגליל העליון ולהקים עליהם נקודות אחיזה חדשות לעם היהודי.⁵²

באותו הפרק הוצא פרסום של קק"ל, 'דפים לזכר מנחם אושישקין', שנכתבו בו דברים על מושג 'המצודות' שזוהה עם אושישקין בחייו:⁵³ "ימים של סכנה נכונים לנו, אנו עומדים על סף תקופה של סבל חדש, של מלחמה חדשה. יבוא אשר יבוא תהיינה דרכי ההתגוננות אשר תהיינה – כל זמן שנבנה מצודה אחר מצודה נצא ממלחמה זו אומה חופשית בארץ ישראל השלמה". בדפים מוצג בחוזקה הקשר בין ירושלים לפינה הצפונית של הגליל. מובעת בו הקריאה "תנו יד למפעל אושישקין", ומודגש כי למען ירושלים פעל כל ימיו ולמען 'המצודות' פעל בערוב ימיו.

יזמות אחרות לבשו אופי אישי; כך עולה מחזון הנצחה שנפרש במכתב ליצחק בן צבי (בכתב יד), מיום 30.11.1943: "בשם ועד 'אוהל שם' ירושלים, שושנה קריק":

בבית הזה שיקרא בית אושישקין, ישב יום יום בשעה קבועה, בן אדם פקח, ישר, בעל לב טוב, אמפטי בכל המובנים; רצוי שבן אדם זה יהיה אשה, שהעולה החדש הבא ירושלימה ידע הכתובת שכאן מחכה לו מקום להיכנס לשבת ליד שולחן עם כוס תה – מקום לשפוך את נפשו לפני אדם קרוב ללבו ולמצוא עצה לענייניו הוא. במלה, במקום הזה ימצא הכל מה שבן אדם תרבותי וציוני דורש. וכמו שהמנוח אושישקין היה מתייחס לכל חלקי העם כשם שלילדיו, כלגוף שלם, טובים או רעים, כן גם יהיה היחס בביתו.⁵⁴

51. על שאלת ירושלים בהווה הציונית לדורותיה ראו לבסקי, 1989.

52. 16.12.1941, ראו גורן, תשע"ד.

53. הדבר בא לידי ביטוי גם בכינוי החבל הצפוני כולו 'חבל אושישקין' (גולדשטיין, תשס"א, עמ' 203).

54. אצ"מ, תיק J1/30.844.

כיוון הנצחה אחר לגמרי וממוסד לאין־ערוך היה קריאת שמות רחובות. הדברים התחילו כבר בחיי אוסישקין; כך התנהלה פרשת הנצחתו בתל אביב: "ב־1925... על אף מאמצי שתדלנות נמרצים לקרוא לרחוב המוביל מרחוב אלנבי לכיוון הירקון על שם מנחם אוסישקין, הרחוב נקרא רחוב הירקון"⁵⁵. זאת בשונה מירושלים, שהקדישה רחוב לכבודו בעודו בחיים: "בירושלים החליט ועד שכונת רחביה להסב את שמו של רחוב קרן קיימת למנחם אוסישקין ב־1934 במלאת לו שבעים שנה"⁵⁶. אחרי פטירתו השתנו כמובן הנסיבות: "ב־1943 פנתה קרן קיימת לעיריית תל אביב וביקשה לקרוא רחוב על שמו של מנחם אוסישקין לרגל יום הולדתו השמונים. לעומת ירושלים העברית, בתל אביב לא נקרא רחוב על שמו של נשיא קרן קיימת בעודו בחיים"⁵⁷, וקריאת השם נתקלה בקשיים: "למרות שלא עברו שנתיים מפטירתו הוצע לכבד את זכרו בקריאת שם רחוב. הוצע רחוב הירקון. הייתה התנגדות הן משום שהירקון היה אחד השמות של טבע ומשום שהיו בו בתי שעשועים"⁵⁸; "בן ישי [=איש ועדת השמות] רמז לרגישותו הידועה של אוסישקין לכבודו: 'יתכן שברגע זה אין זה גם לכבודו של מנהיג כאוסישקין, מטעמים מובנים, ששמו יהיה קרוי על הרחוב הזה שיש בו ממידת הכרכים'"⁵⁹.

הנה כי כן על אף קביעת הביוגרף כי "בפרספקטיבה היסטורית נראית התנהגותו של אוסישקין, לא כל שכן דימויו הציבורי והאישי, כמוזרה או מתמיהה" (לעיל), אין ספק שבמסד הציוני ובעמך פעם רצון עז להנציחו; לדברים היה ביטוי מעשי ובית אוסישקין קשור לכך.

סיכום

למרות ההבדלים הגדולים ביניהם, שני האישים שבהנצחתם דובר במאמר זה, נמנים עם רשימה סגולית של דמויות מוערכות בחייהן ומונצחות לאחר מותן. במגוון הגדול של אמצעי הנצחה שהעלו על נס את זכרם ואת מעשיהם, בולטים גם שני המוזאונים, שזוויות מסוימות שלהם נחקרו במסגרת זו.

55. עזריהו, תשע"ב, עמ' 47.

56. שם, עמ' 118.

57. שם, עמ' 64.

58. שם.

59. שם.

התמונה המשתקפת בעקבות דיוננו ברורה למדי: הנצחת יגאל אלון עלתה יפה, אפשר לומר שמלכתחילה, מאחר שזכתה לבסיס תמיכה רחב ומוצק הן ברמת הממסד הן ברמת 'השטח'; ובמיוחד בולטים בהקשר זה חבריו. אם נתגלע קושי בגיבוש דגם ההנצחה הנכון במוזאון הנקרא על שמו, הדבר נבע בעיקר מקשיים מתודולוגיים; את הליך ההיגוי והתכנון ליוו דילמות, דוגמת אילו דגשים ישמו בהנצחת אישיות בעלת עבר צבאי מפואר מחד גיסא והצלחה מוכחת בעיסוק בחינוך ובחשיבה חינוכית מאידך גיסא; מצביא שנלחם בנחישות מול ערבים ובה בעת חיבב את האוכלוסייה הערבית, כיבד והעריך את עולמה ומנהיגיה; איש חרב וספר; פוליטיקאי ואיש רם מעלה שדרכיו פשוטות וצנועות; אישיות 'רחבה' – מבחינה ארצית ולאומית, בד בבד עם אדם 'מקומי', המזוהה זיהוי עמוק עם הגליל בכלל ועם הגליל התחתון בפרט. דגם ההנצחה המשתקף במוזאון מתמודד עם דילמות אלו ואחרות, והתוצאה אכן משתקפת במבנה שלו ובפעילותו השוטפת.

הנקודה החשובה לענייננו היא שהצלחת הנצחת אלון בבית המכונה על שמו – סובייקטיבית ככל שתהיה – עולה מתוך זה שבעצם לא מדובר במוזאון על אלון! מדובר במוזאון המשקף נושא מוגדר, 'אדם בגליל', והנושא עומד בפני עצמו ובכל זאת משתלב שילוב חלק בידעוּתו על האיש. יתר על כן במלוא הזהירות המתחייבת אפשר לומר כי הנצחת אלון ב'ביתו' לא זו בלבד שמשלבת במערכת ההנצחה הגדולה שזכה לה אלא היא בה גם מעין שיא. פרטים שונים בגליוּי ההנצחה לאלון אכן משקפים צדדים שונים בפעילותו ובהשקפותיו; למשל קריאת רחוב על שמו בכפר ערבי, פרשנותה חד-משמעית. קשה גם לטעות בפרשנות קריאת שם בסיס של חיל החינוך או בית ספר שדה – שניהם בגליל התחתון – על שמו. לית מאן דפליג שאין אלו צעדים ממלכתיים גרידא, מדובר בגליוּי הנצחה אותנטית הקשורה קשר עמוק לשטח ולנוף הפיזי והחברתי. כל אלו מובאים במכלול של 'בית יגאל אלון' למזיגה אחת.

המקרה של אוסישקין מסובך יותר. בלי קשר לשאיפתו להיות מונצח, אין ספק שבשנים הראשונות אחרי פטירתו – ובמובנים מסוימים כבר בחייו, הרצון להנציחו נישא על כנפי הזדהות המונית שפעמים גלשה להתלהבות. היו לכך ביטויים רבים, ואפשר לומר שהקמת 'בית אוסישקין' משתלבת במגמה זו. את ההנצחה ב'בית אוסישקין' דחף גורם ממסדי – קק"ל, אך היא זכתה לגיבוי מלמטה – חברי קיבוץ דן. אולם התברר שהנצחת אוסישקין באחת מן המצודות שהיו קרויות על שמו לא התפתחה למהלך מקיף ומשמעותי, והדברים בלטו ביתר שאת אחרי פרישת קק"ל משותפות בניהול המקום, שנים ספורות לאחר הקמתו.

תהליכי הנצחה וזיכרון לעומת השכחה והדחקה מנוסחים היום במונחי 'הגמוניה'; 'הכתבה'; 'דומיננטיות של קבוצה מובילה לעומת קבוצה מודרת', ולעתים אף מסירים את מגבלות

מכבסת המילים ומדברים מפורשות על מאבק ומלחמה על הזיכרון.⁶⁰ כשזוהי הרשת המושגית שבה נידונה ההנצחה, קל להתפתות ולדבר על השכחת זכר אושיסקין ב'ביתו' בעטיין של מגוון סיבות; למשל מחלוקת אידאולוגית בין קיבוץ דן לאושיסקין – הדמות והמורשת. נוסף על כך, יהיו שיראו את עצם החתירה להנצחתו כקוריוז, כמחויבות לגחמה של האיש שדאג למקומו בפנתאון, והנה הבלון פקע; כביכול יש מין נקמה אירונית של הזיכרון הלאומי באושיסקין שטרם כל כך על הנצחתו הפרטית.

אכן, מחקר של דגמי הנצחה יכול להוביל לתוצאות שכאלה: לא אחת גלגל ההנצחה מתהפך, והמונצחים הנצחה אינטנסיבית שוקעים בתהום הנשייה, כששלב ביניים קשור ל'דחיקתם בידיים' מן הזיכרון הקיבוצי. אנו ערים לחלוטין לניסוח הלא-מדעי של השאלה: האם הזיכרון הלאומי בגד באושיסקין האיש בכלל הקשור להנצחתו ב'בית אושיסקין'? ממרחק השנים אנו אכן יודעים על גילויי חוסר נחת מהנצחתו היתר שלו בירושלים,⁶¹ אך למיטב בדיקתנו ככל הנראה בנוגע לבית אושיסקין לא זה היה המצב. אין כאן לא מלחמת רעיונות ולא מלחמת נרטיבים; ככל הנראה לא הייתה השכחה מכוונת. אושיסקין היה מקובל בדן, הוא נזכר לטובה, ואין ניכרת מגמה לרוקן את זכרו מהחיוניות שלו.

הכשל העיקרי בהנצחת אושיסקין ב'בית אושיסקין' טמון כמדומה ביעדו של הבית, שלא השתלב כלל עם חזונו הידוע של אושיסקין בדבר גאולת הקרקע. אושיסקין, אם ננקוט לשון מליצית, לא היה ידיד הביצה; אושיסקין חתר לאתר קרקע להתיישבות; מושג הקרקע שלו היה פוליטי ולא סביבתי.

נציג שני ניסוחים עיתונאיים, האחד קשור להנחת אבן הפינה והאחר לחנוכת הבית, שמוצג בהם המונצח לעומת הבית שמנצחו. "בית אושיסקין" – מכון לטבע ולידיעת אזור החולה (מוקם בקיבוץ דן) שבמצודות אושיסקין ע"י קק"ל והקיבוץ וינציח את זכרו של מ' אושיסקין נשיא הקק"ל שפעל רבות להאדרת תנופתה בגאולת הקרקע לעם;⁶²

60. בנתחו את ההבדל בין ההיסטוריה המת'ימרת להיחקר במנותק מהצרכים העכשוויים של החברה, הראה מוריס הולבוואקס כי הזיכרון הקיבוצי הוא חלק אורגני מההווה החברתי-פוליטי; הוא משתנה לפי צורכי החברה, ואלה עצמם נתונים לשינויים מתמידים לפי מאזני כוח פוליטיים וחברתיים. ראו הולבוואקס, 1980. 61. הדברים הגיעו להתארגנות שקראה להחזיר לרחוב אושיסקין בבירה את שמו הישן – רחוב יהודה הלוי. זה מזכיר קצת את המכניזמים שעליהם דיבר דה'סרטו (לעיל, הערה 5), אם כי קשה לראות בכך מחאה רציפה ומתמדת נגד הנצחת אושיסקין.

62. צ' גולדברג, "יבוש החולה – לקראת השלב השני", על המשמר, 5.3.1955, עמ' 2.

”הד”ר י’ גרנית יו”ר הדירקטוריון של הקק”ל פתח את הטקס והעריך את פעלו של המנוח אוסישקין בגאולת הקרקע”.⁶³

מתברר שבשני ביטאונים, המשקפים שני קצוות של הקשת הפוליטית, דנים בגאולת הקרקע. יישום של גאולת קרקע במקרה הנידון הוא ייבוש הביצה, שבית הטבע, הנשען על מסורת ארוכה של חוגי טבע קיבוציים, משקף מגמה של חרדה מתוצאותיה. תמונה דומה עולה מהדרך שניסו בה אנשי הבית ואנשי דן להציג את ‘בית אוסישקין’ בפועל בשנים הראשונות שלאחר הקמתו;⁶⁴ הערכה לאוסישקין גואל הקרקעות מחד גיסא ודאגה מהשלכות הייבוש מאידך גיסא.

אגב, אפשר לחשוב על מוזאונים המנציחים תמונת עבר מסוימת והרציונל שלהם משקף חרטה וייסורי מצפון על צעד שהוביל להכחדת עבר זה. כביכול, במעין גישה של איפכא מסתברא, מנסים להנציח את מה שנעלם דווקא באמצעות השייך התודעתי לזה שהעלים. גם אם הייתה בחוגי קק”ל בנקודת זמן מסוימת הסתייגות, שלא לומר חרטה, בגין מפעל הייבוש, דומה כי לא זה המקרה; רוצה לומר שאולי ביקשו להנציח את היסודות הטבעיים שאבדו, אך אין הדברים מגיעים לשלילת אוסישקין. מדובר כאן פשוט על מגמות הפוכות. קשה להנציח את אוסישקין הנצחה אמיתית באמצעות שימור זכר הביצה. מבחינה זו יש אמת מסוימת בהבלטת דמותו של אלימלך הורביץ, המתיישבת עם מגמת השימור. אפשר לכאורה להקשות מה היה קורה לו בזמן תכנון ‘בית אוסישקין’ היה מוקדש חדר הנצחה מיוחד לדמותו; אולם לא זה מה שקרה, והנצחת אוסישקין ב‘ביתו’ שבמצודתו הלכה והתמססה במהלך השנים.

63. ”בית אוסישקין יוקם בקיבוץ דן”, חרות, 28.10.51, עמ’ 2.

64. ”...בן 78 היה במוותו, שבע פעילות ציונית ומאבקים. קבוצת יישובים בצפון עמק החולה נקשרה בשמו של הלוחם הציוני הגדול בערוב ימיו ונקראה בשם ‘מצודות אוסישקין’...” ובהמשך מטרות הבית הקונקרטיות להיות: ”המכון לטבע שלבקעת החולה” – מקום איסוף ושימור בצד פעילות חינוכית.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- ביתן, תשס"ד
בן יוסף, 2003
ח' ביתן, **אטלס ההתיישבות בישראל**, ירושלים תשס"ד.
ט' בן יוסף, **ידעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית לאור התפתחותו ב'אפיק העממי' בשנים 1921-1973**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב 2003.
- גולדשטיין, תשנ"ט
גולדשטיין, תשס"א
י' גולדשטיין, **אויסישקין – ביוגרפיה, א: התקופה הרוסית 1863-1919**, ירושלים תשנ"ט.
י' גולדשטיין, **אויסישקין – ביוגרפיה, ב: ארץ ישראל 1919-1941**, ירושלים תשס"א.
- גורן, תשע"ד
גפן וגל, 1992
גרדי, 2008
ד' גורן, 'זכר איש הברזל בעיר אבן ושמים', **עתימול** 233 (אדר א תשע"ד), עמ' 23-26.
מ' גפן וי' גל, **ספר הכנרת**, תל אביב 1992.
ת' גרדי, 'לא התעמקתי בזה בכלל', **הגדה השמאלית**, [www.hagada.org.il/hagada/html/modules.php? 22.1.2008file=article&name=news&sid=5855](http://www.hagada.org.il/hagada/html/modules.php?22.1.2008file=article&name=news&sid=5855).
- דה'סרטו, 1984
הולבוואקס, 1980
הסי'אשכנזי, תשע"ד
וגנר ואחרים, תש"ע
יונאי, תשנ"ב
ללא שם,
לבסקי, 1989
עזריהו, תשע"ב
שפירא, תשס"ד
- M. De Certeau, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley 1984.
M. Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980.
מ' הסי'אשכנזי, 'מצודתך, מנחם מצודתנו – הקמת "מצודות אוסישקין" באצבע הגליל', **עתימול** 233 (אדר א תשע"ד), עמ' 5-8.
י' וגנר, מ' צור, א' רז (עורכים), **לקראת הימים הבאים – לדרכו של יגאל אלון**, גינוסר תש"ע.
י' יונאי, **יגאל אלון – דברים על חינוך וחברה**, ירושלים תשנ"ב. <http://www.kdan.co.il/>
Hag70/zirHazman.html נדלה בקיץ תשע"ג.
ח' לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, ירושלים 1989.
מ' עזריהו, **על שם – היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל**, ירושלים תשע"ב.
א' שפירא, **יגאל אלון, אביב חלדו – ביוגרפיה**, בני ברק תשס"ד.

